

БІСМІ АЛЛАГІ АР-РАГМАНІ АР-РАГІМ

БАЧІРАМ

ТАТАРЫ НА ЗЯМПІ БЕПАРУСІ

Квартальнік

Беларускага згуртавання татараў-мусульман

"АЛЬ-КІТАБ"

№ 4

3 другой міжнароднай канферэнцыі татар (травень 1995 г.)

УПЛУЎ БЕЛАРУСКАГА НАЦЫЯНАЛЬНАГА РУХУ НА ВАЙСКОВЫЯ ФАРМАВАННІ РАСІЙСКОЙ АРМІІ З ПАЧАТКУ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ ДА ЛЮТАЎСКАЙ РЭВАЛЮЦЫІ

У кожнага народа найвышэйшай ступенню нацыянальнай самасвядомасці з'яўляецца разуменне мець незалежную, суверэнную дзяржаву як надзейны сродак самастойнага вырашэння ўсіх пытанняў уласнага жыцця, як гарантыю абароны ад усемагчымых прэтэнзій і нападак з боку іншых краін. Гістарычная сувязь Беларусі з Расіяй і Польшчай прынесла шмат бед беларусам, бо ставіла іх заўсёды ў неспрыяльныя ўмовы нацыянальнага і духоўнага развіцця, рабіла прыдаткам эканамічнага, палітычнага і культурнага жыцця гэтых краін. Цяжкія выпрабаванні на долю беларусаў выпалі і з боку іншых народаў: былі тут татары і шведы, французы і немцы.

Так на землях Беларусі ў час войн адны акупанты змяняліся другімі, салдаты і адміністрацыйныя ўлады чарговых прышэльцаў марадзёрствавалі, беспакарана забівалі мірных людзей, рабавалі ў іх нажытае дабро.

Усё гэта не магло не выклікаць абвастэрня пачуцця трывогі за лёс народа. Аднак адсутнасць незалежнай дзяржавы, і тым лічч нацыянальнага войска, відавочна, не спрыяла нацыянальнай самасвядомасці беларусаў, бачэнню сябе як цэльнага народа-патрыёта. Абарона Бацькаўшчыны ў такіх умовах становілася даволі складанай задачай. Тым не менш, паступова ў асяроддзі інтэлігенцыі і грамадскіх дзеячаў, а затым і ў шырокіх народных масах усё больш умацоўвалася імкненне да дзяржаўнай незалежнасці, да права самім беларусам вырашаць свой лёс.

Доўгім і пакутлівым быў шлях да самавызначэння. Этапнай падзеяй на гэтым шляху з'яўляецца пачатак першай сусветнай вайны, падчас якой вядомы беларускі дзеяч Я.С. Канчар пісаў: "Я думаю аб тым, што на працягу многіх сотняў год беларусы прымушаліся да бадзяжніцтва, гінулі, як восенню мужі, і сваім мясам удобралі грунт для іншых народаў. За што такая страшная доля?! Таму што ў беларускага племені няма сваіх спраўднёных правадыроў, няма сваёй дзяржаўнасці і войска, таму што яно не сумела ўзяць свой лёс у свае рукі і стаць раўным сярод раўных народаў"¹. Вайна несла велізарныя страты фізічным сілам беларускага народа, але разам з тым паскарала палітычнае абуджэнне, рост яго нацыянальнай самасвядомасці. "Есць надзея, што страшэнная вайна, аб якой яшчэ ўнукі нашы будуць ўспамінаць, тыкі збудзіць ад сну вялікую грамаду вясковага людзей"² - пісала ў гэтыя дні "Наша ніва". Так, пад уплывовым уздзеяннем падзей, выкліканых нацыянальным рухам у краінах Еўропы, значная частка беларусаў усё больш пачала схіляцца да думкі займаць ўласную дзяржаўнасць. У гэтым плане асабліва вялікі пазітыўны ўплыў на перадавую беларускую грамадскасць аказвалі нацыянальна-дэмакратычныя працэсы ў суседняй Польшчы, дзе канчатковай мэтай ў выпадку вайны краху Расіі ставілася задача выходу са складу Расійскай імперыі і ўтварэнне суверэннай польскай дзяржавы.

І хаця адна з самых уплывовых беларускіх арганізацый - Беларускае сацыялістычнае грамада абмяжоўвалася ў выпадку паражэння царскай імперыі дасягненнем аўтаноміі беларускага народа, ўсё ж гэта была толькі першарадная задача, якая вяла затым да рэальнага дзяржаўнага суверэнітэту.

Аднак аб правядзенні на пачатку вайны якой-небудзь адкрытай палітычнай, культурна-нацыянальнай працы беларусаў і тым больш аб заснаванні ўласных узброеных сіл ва ўмовах панавання царскай вайскавай цензуры і вайскава-паліцэйскага рэжыму, безумоўна, не магло быць і гаворкі.³

Калі ж звярнуцца да дакументаў Магілёўскага губернскага жандармскага ўпраўлення, то там сцвярджаецца аднозначна, што пасля ўвядзення вайскавага становішча ў губерніі, доўшага магчымасць вайскавым уладам і паліцыі чыніць пагромы, арышты і непедкі, ў дачыненні да выпадку на гомельскія партыі і групкі самых розных накірункаў, але настроеныя супраць царскага ўраду, або вайны, а таксама пасля прызыва ў армію некаторых лідэраў гэтых груповак, амаль ўсякая рэвалюцыйная дзейнасць ў канцы 1914 года спынілася.⁴

Такім чынам, з дэмаговай жорсткіх рэпрэсій, масовых арыштаў, вайскава-паліцэйскай судовай царскай ўрад разлічваў ачысціць прыфрантавую паласу ад "нацыяналістыч-

ных і рэвалюцыйных элементаў", падавіць волю мас да арганізаванага пратэсту, надоўга абезгалоўіць кіраўніцтва грамадскім рухам і галоўнае – зберагчы армію ад рэвалюцыйнага ўплыву.

Праводзячы такую палітыку, самадзяржаўе тым самым закладвала супраць сябе бомбу запавольнага дзеяння, прызываючы на фронт у першую чаргу "неблагоднадэжных". Так царызм даваў зброю ў рукі тым, хто яго люта ненавідзеў. Яшчэ больш акрэслена такая лінія царскай палітыкі праводзілася на Беларусі, якая знаходзілася ў прыфрантавай паласе. "На Беларусі ўплыў вайны быў значна больш адчувальным, чым у цэнтральнай Расеі. Гэта сказвалася і на беларускім руху: яго галоўная апора, нацыянальна-свядомая моладзь, аказалася пад ружжом"⁵ – пісаў у тых часы Максім Багдановіч. Наогул з тых губерняў, якія цяпер складаюць сучасную тэрыторыю Беларусі, было прызвана 51% працаздольнага мужчынскага насельніцтва⁶, што значна вышэй ў працэнтных адносінах за ўсе нацыянальныя рэгіёны былой царскай імперыі.

У артыкуле "Нашай нівы" "Нашы пісьменнікі і грамадскія працоўнікі на вайне", расказваецца аб узяцці на ваенную службу Якуба Коласа, Максіма Гарэцкага, Лявона Гмырка, А. Гурло, А. Аўрэйцэвіча, Ф. Умястоўскага і іншых супрацоўнікаў газеты.⁷ А колькі было прызвана на франты першай сусветнай і будучым вядомых беларускіх дзеячаў? Вось толькі імёны некаторых з іх: П.П. Алексюк, Язэп Варонка, М.Б. Гольман, І.С. Дварчанін, Васіль Захарка, М.М. Касыцэвіч (псеўданім Максім Краўцоў), Р.Р. Каўшыла, Л.С. Колядка, С.А. Рак-Міхайлоўскі, І.М. Серада, З.М. Сабалеўскі.⁸ Да гэтых імён неабходна дадаць яшчэ імёны тых беларускіх дзеячаў, якія знаходзіліся непасрэдна ў тыле расійскай арміі, або былі супрацоўнікамі Камітэта помачы ахвярам вайны: В.Р. Брайцаў, Язэп Васілевіч, А.Ц. Вазілла, Язэп Дыла, Алесь Бурбіс, А.І. Цвікевіч, А.Х. Усціловіч, Я.С. Канчар і многія іншыя. Па словах апошняга: "Нацыянальны рух беларусаў прыняў такія памеры, што прайсці міма яго нельга і злачынна. Ён перекінуўся да сялян, рабочых, асабліва да салдацкіх мас, як непасрэдных сведкаў нацыянальнай дыферэнцыяцыі і арміі".⁹

Да таго ж у канцы другога года вайны сярод салдат пачаліся масавыя незадавальненні вайной, паражэннямі, разрухай і г.д. Гэта быў нізавы рух, які сваім хуткім ростам застаўляў абуджацца найбольш свядомых і вопытных грамадскіх дзеячаў, што знаходзіліся ў салдацкай масе. Цяжка ў гэтым сэнсе не пагадзіцца з вядомым бальшавіком Вільгельмам Кнорыным: "Хто быў у салдацкай масе старога фронта, той добра ведае, што задоўга да лютага на фронце, ў траншэях і на этапах, асабліва на этапах, паўадкрыта абмяркоўвалася пытанне аб павядзенні салдацкай масы ў выпадку паўстання ў сталіцы, ў выпадку паслання часці на ўціхамірванне забастоўшчыкаў і г.д. І гэта так заканамерна, бо ў арміі ваеннага часу цяжка было знайсці часць, дзе не было б узятага на апошніх мабілізацыях удзельніка забастовачнай барацьбы перыяда 1910–1914 гадоў. Такія людзі не маглі, нават паміма сваёй асабістай волі, не быць свайго роду палітракмамі сялянскай салдацкай масы, недавольнай эканамічнымі цяжкасцямі сялянскай гаспадаркі і працяглым адрывам працоўнай сілы з вёскі".¹⁰

Выключную ролю ў справе беларускага нацыянальнага адраджэння і ў пашырэнні яго ўплыву ў 1914-1915 гг. на салдацкія масы, адыграла газета "Наша ніва". Дзякуючы адданасці сваёй справе і працавітасці асноўнай рэдакцыйнай групы братам Івану і Антону Луцкевічам, Вацлаву Ластоўскаму, Алаізе Пашкевіч-Кайрыс (Цётцы), Алясю Бурбісу, Алясю Уласаву і рэдактару ў ваенны час Янку Купале, газета ў надзвычайных умовах панавання царскай ваеннай цензуры, нягледзячы на пастаянныя напады, канфіскацыю асобных нумароў, працягвала працу ў культурна-нацыянальным кірунку. "Наша ніва" шмат увагі ўдзяляла ваенным падзеям, заўсёды выходзячы сярэд салдат-беларусаў нацыянальную самасвядомасць. Праца ў такім накірунку праводзілася газетай нават пры змяшчэнні некролагаў, як напрыклад: "Юзк Пашкевіч заўсёды быў шчырым беларусам, ад роднай мовы не адракаўся. Заўсёды гаварыў ён, пісьмы пісаў па-беларуску. Тут, у Вільні, бываў усюды, дзе збіраліся беларусы. Між імі чуў сябе найлепей".¹¹ А колькі яшчэ было на фронце такіх "шчырых беларусаў", як молодшы брат беларускай паэтэсы-рэвалюцыянеркі Алаізы Пашкевіч, які ў званні падпаручніка, будучы вельмі любімы салдатамі, на жаль загінуў, баронячы Гродна.

Паводле успамінаў Максіма Гарэцкага, па свойму выконвала ўзложаны ваенным ліхалеццем абавязак і сама паэтэса. Цётка, працуючы ў віленскім шпіталі "Мішмерас-Хойлем" міласэрнай сястрою, акрамя сваіх непасрэдных абавязкаў, не забывала падкладваць "Нашу ніву" пад падушкі параненым.¹²

Аднак прызыў на вайсковую службу супрацоўнікаў газеты, цензурныя дамаганні і набліжэнне фронту зрабілі сваю справу і ў верасні 1915 года выданне "Нашай нівы" спынілася. У гэты ж час з раёнаў, якія пакідаліся рускімі войскамі, насельніцтва выганялі ў сярэдзіну Расіі, дзе яно было кінута на нікчэмнае існаванне ўцекачоў. На тых абшарах Беларусі, дзе рускія войскі заставаліся, адбываліся многалікавыя мабілізацыі, врышты і ссылкі 1915-1916 гг., і панавалі ашэлены рэжым кіравання прыфрантавой паласы.¹³ Безумоўна, ў такіх абставінах ніякіх арганізацый, якія б насілі нацыянальны характар і мелі пэўную форму, не было. Існавалі невялікія разрозненыя групы, пераважна на фронце і ў буйных беларускіх гарадах, якія, будучы неаб'яднанымі для сістэматычнай працы з масамі, самі шукалі выйсця з складушага становішча.

Многія з беларусаў-каталікоў (найбольш свядомая частка) ведаючы, што ўсё роўна яны будуць прызваны ў рады расійскай арміі, звязваючы ідэі незалежнасці Беларусі з польскім нацыянальным рухам, прасіліся і шлі службы ў польскія вайсковыя часці пры расійскай арміі, якія пачалі фармавацца з пачатку 1915 году. Большая частка гэтых людзей спадзявалася, што служачы ў польскіх вайсковых фармаваннях, яны больш прынясуць карысці для сваёй Бацькаўшчыны, а калі спатрэбіцца, дык могуць накіраваць зброю і супраць расійскага ўраду, да чаго ў гэты час прызывала і РСДРП, а таксама шматлікія "неягальныя арганізацыі пілсудчыкаў у Каралеўстве Польскім у распаўсюджаных лістоўках".¹⁴

Аднак царскія ўлады, напалоханыя вялікім наплывам добраахвотнікаў, у чым бачычы дэманстрацыю нацыянальных пачуццяў і свядомасці, далейшую вярбоўку прыпынілі, а царская цензура забараніла друкаваць хоць якую-небудзь інфарма-

цыю аб польскіх легіянах . 15

Тым часам польская вайсковая часць, прабывшы на фронце 6 месяцаў і панёшы вялікія страты, 18 верасня 1915 года была накіравана ў Бабруйск на новае фармаванне, дзе пад уплывам паражэнняў на фронце расійскія ваенныя ўлады дазволілі з рэшткаў польскіх атрадаў стварыць брыгаду польскіх стралкоў . 16 У фармаванні брыгады вялікую ролю адыгралі : князі Любомірскія, І. Святаполк-Мірскі, З. Козел-Паклеўскі, князь Радзівіл і іншыя памешчыкі ў асноўным беларускага паходжання, якія мелі вялікі ўплыў у беларускім нацыянальным руху . Да таго ж на папярэненне гэтай брыгады былі накіраваны салдаты-каталікі " з запасных палкоў Паўночнага і Заходняга фронтаў, Смаленскага і Гомельскага размеркавальных пунктаў і навабранцы з Беларусі " . 17

У сакавіку 1916 года перад выступам брыгады на пазіцыі пад Баранавічы, яна налічвала 4 тысячы салдат . Аднак колькасць састаў не адпавядаў якасному, салдаты не хацелі ваяваць за чуждыя ім інтарэсы . У выніку пашыраліся анты-ваенныя настроі і пачалося дэзерцірства, якое не магло спыніць нават смертных казні . Але і гэта мера не прынесла расійскім уладам належнага рэзультату, бо камандаванне Заходняга фронту, лічачы брыгаду найбольш " неблаганадзейнай ", прапанавала перакінуць яе на Каўказскі фронт . 18

Вялася пэўная праца па развалу расійскай арміі, як галоўнай апоры царскай манархіі у гэты час і некаторымі разрозненымі беларускімі арганізацыямі дэмакратычнага кірунку . Абчым сведчыць : " Дачыненне начальніка штаба Мінскіх ваенна-акружных упраўленняў да мінскага губернатара ", дзе паведамляецца, што " Па назіранню за ніжнімі чынамі , прыбываючымі ў армію маршавымі ротамі, пацыфісцкія і іншыя шкодныя ідэі не перастаюць пранікаць ў асяроддзе ніжніх чыноў, з прычыны чаго ў некаторых выпадках праяўлялася недастатковасць энергіі і нават імкненне здацца ў плен . Так як , падобныя ідэі могуць пранікнуць толькі збоку, то галоўнакамандуючы арміямі Паўднёва-Заходняга фронту загадаў прыняць сям'я рашучыя меры для таго, каб ніжнія чыны не маглі мець ніякіх сувязяў з пачочным элементам, сярод якога могуць быць прапагандысты гэтых ідэй " . 19

Аднак нягледзячы ні на што тысячы салдат пакідалі аковы і збягалі з фронту . У пачатку 1916 года з трох армій Заходняга фронту дэзерціравала 11 тысяч чалавек . 20

Фронт паступова становіўся кузняй антываенных настрояў, распаўсюджаючы свой ўплыў і на грамадзянскае насельніцтва . У паведамленні прадвадзіцеля дваранства Барысаўскага павета мінскаму губернатару за 11 лістапада 1916 года ідзе размова аб тым, што " галоўным і самым пагражаючым фактарам падтрымкі і нават павелічэння незадаволенасці сярод сялян з'яўляюцца салдаты праходзячых тылавых часцей, або тыя, што вяртаюцца дамоў на пабыўку.... .. ніжнія чыны ўпарта распаўсюджваюць сярод сялянскай масы чуткі аб тым, што пасля сканчэння вайны яны са зброяй ў руках прыступяць да перагляду межаў зямлі і спайна разлічацца за ўсе " грахі " з багатымі..... " 21

На фронце і ў тыле салдаты ўсе часцей адмеўляліся ад выканання загадаў, аказвалі арганізаванае супраціўленне , забівалі найбольш ненавісных камандзіраў

Такія выпадкі ў 1915-1916 г. мелі месца ў Менску, Віцебску, Бабруйску, Гомелі, Баранавічах, Барысаве, Рагачове.²²

У жніўні 1915 года адбыліся хваляванні салдат на станцыях Негарэлае, Асіповічы, Пухавічы, Рудзэнск, Бабруйск.²³

Але самай значнай падзеяй на Заходнім фронце ў перадрэвалюцыйны час з'яўляецца паўстанне на Гомельскім размеркавальным пункце 22-26 кастрычніка 1916 года. Удзел у гэтым паўстанні прынялі 4000 салдат.²⁴ Аднак спрэчным з'яўляецца выказванне ў многіх выданнях, што "паўстанне рыхтавалася і праводзілася пад кіраўніцтвам бальшавікоў, што працавалі ў Гомелі".²⁵ Абвяржэннем гэтага можа служыць даклад памочніка начальніка Магілёўскага губернскага жандармскага кіравання падпалкоўніка Кармілева, дзе напісана: "Пасля ліквідацыі ў ліпені 1914 года Гомельскай арганізацыі РСДРП яе дзейнасць часова спынена паўнасцю".²⁶ У той час калі іншыя гомельскія арганізацыі і групы дастаўлялі ў 1915-1916 г. куды большы непакой паліцыі. Як бачна з шматлікіх дакументаў, хутчэй ўсяго паўстанне выспела ў асяроддзі саміх салдат і было ўхвалена некаторымі арганізацыямі і групамі нацыянальна-дэмакратычнага кірунку.

Паўстанцы даволі паспяхова змагаліся амаль 4 дні з жандармерыяй і прысланымі для падаўлення паўстання вайскам. І толькі калі з фронту былі выкліканы дадатковыя вайсковыя часці, паўстанне пацярпела паражэнне. Царскія ўлады жорстка расправіліся з паўстанцамі. Дзевяць арганізатараў паўстання, паводле прыговору паловага суда 4-й арміі, былі расстраляны, два сасланы на катаргу, пяць адпраўлены ў арыштанцкія роты.²⁷ Аднак аб паўстанні яшчэ доўга вялося мноства размоў, як у гарадах і мястэчках Беларусі, так і на фронце, пасля якіх яшчэ больш праяўлялася незадавальненне вайной, гаспадарчай разрухай і існуючым рэжымам.

Няма сумневу, што не толькі бальшавікі, якім прыпісваецца галоўная роля ў агітацыі да рэвалюцыйных выступав салдат, але і беларускія нацыянальныя арганізацыі, як сярод насельніцтва, так і ў вайсковых часцях праводзілі мэтанакіраваную працу па развалу расійскай арміі, бачачы ў паражэнні царскай Расіі выйсце да нацыянальнага вызвалення Беларусі,²⁸ а затым і для стварэння сваіх узброеных сіл. Як адзначыў адзін з нацыянальных дзеячаў тае пары К. Езавітаў: "беларусы зусім ясна сабе ўцямілі, што спрэчкі ўжо ёсць, што яны будуць і ў далейшым, што беларускія вымаганні, як бы яны ні былі праўдзівымі, павінны быць абавязаны не толькі на юрыдычна праўнай падставе, але яшчэ і на беларускі штык".²⁹

Так, дзякуючы крпатлівай працы, праведзенай ў 1914-1916 г.г., у маі 1917 года пад згідай Беларускага нацыянальнага камітэта, ў які ўваходзілі прадстаўнікі амаль ўсіх напрамкаў тагачаснага нацыянальнага руху ўзнікне Вайсковая беларуская арганізацыя. А ў жніўні - верасні гэтага ж года ўсе расійскія арміі пакрываюцца густой сеткай беларускіх арганізацый, якія знаходзіліся пад уплывам розных палітычных партый і групавак, найбольш - эсэраў і Беларускай сацыялістычнай грамады.³⁰ А гэта значыць, што гонар стварэння першых беларускіх вайсковых адзінак належыць не бальшавікам, а прадстаўнікам нацыянальна-дэмакратычнай

ЛІТАРАТУРА :

1. Е.С. Канчер. Белорусский вопрос. Петроград. 1919. с. 113.
2. "Наша ніва". № 48, 1914, 5 снежня.
3. Ф. Турук. Белорусское движение : Очерк истории национального и революционного движения белорусов. М., 1921, с. 20.
4. НА Рэспублікі Беларусь. Фонд 60, воп.3, справа 113, скрынка В, лісты 1,24.
5. М. Багдановіч. Беларускае адраджэнне. Разпрытнае выданне. Мн., 1991, с. 23-24.
6. Комсомол – нашей доблестной партии сын. Под ред. А.К. Зинине и А.А. Мөркевича. Мн. 1960. с. 27.
7. Эканамічная гісторыя Беларусі. Пад рэд. В.І. Галубовіча. Мн. 1993, с. 135.
7. "Наша ніва". № 37, 1914, 18 верасня.
8. Е.С. Канчер. Очерк о Всебелорусском конгрессе. Часопіс "Нёман". № 1, 1993, с. 164-167.
9. Там жа, с. 138.
10. Кнорин В. 1917 год в Белоруссии и на Западном фронте. Мн., 1925, с. 8.
11. "Наша ніва". № 7, 1915, 21 лютага.
12. М. Гарэцкі. Успаміны пра Івана Луцкевіча. Спадчына, № 1, 1991. с. 19.
13. Беларусь : нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху. Пад рэд. А. Сташэўскага і др. Менск, 1924. с. 215.
14. Первая мировая война 1914-1918. (И.И. Белякевич. Из истории создания польских национальных формирований в составе русской армии во время первой мировой войны) М., 1968. с. 163.
15. Там же, с. 163-164.
16. Там же, с. 164.
17. Там же, с. 165.
18. Там же, с. 169, або "Polskie siły zbrojne", 1917, № 9-10, str. 130.
19. Документы и материалы по истории Белоруссии (1900-1917). Под ред. В.Н. Перцева. Мн., 1953, т. 3, с. 876-877.
20. Гісторыя Беларускай ССР. Мн., 1972, т. 2, с. 624.
21. Документы и материалы по истории Белоруссии (1900-1917). Под ред. В.Н. Перцева. Мн., 1953, т. 3, с. 793.
22. НА Рэспублікі Беларусь. ф. 295, воп. 1, спр. 8603, л. 114.
23. Л.П. Ліпінскі. Рэвалюцыйны рух у Беларусі ў ліпені 1914 – красавіку 1917 г. Вестці Акад. навук БССР. Мн., 1957, № 1, с. 41-42.
24. А. Патыка. Паўстанне на перасыльным пункце. "Гомельская праўда". 1960, 19 чэрвеня.

25. Там жа.
26. НА Рэспублікі Беларусь. Фонд 60, воп. 3, спр. 113, скр. 8, л. 1.
27. Гісторыя Беларускай ССР. Мн. 1972, т. 2, с. 624.
28. Беларусь : нарысы гісторыі , эканомікі , культурнага і рэвалюцыйнага руху. Пад рэд. Сташэўскага і др. Менск, 1924. с. 184.
29. " Літаратура і мастацтва ". № 48, 1989, 1 снежня, с. 13.
30. Там жа.